

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

СТАНОВЛЕННЯ МОРАЛЬНО-ПРАВОВИХ ОРІЄНТАЦІЙ НЕПОВНОЛІТНІХ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ НЕРІВНОСТІ

Т. І. Бєлавіна, м. Київ

Окреслюється коло проблем, пов'язаних із становленням морально-правових орієнтацій неповнолітніх в умовах соціально-економічної нерівності; розглядається взаємозв'язок економічного середовища і психічного розвитку. Наголошується, що масове поширення лібералізованих морально-правових орієнтацій супроводжується порушенням і деструкцією соціально-етичних норм та потребує особливої уваги дослідників.

Ключові слова: моральні, етичні, правові орієнтації; життєві цінності.

Проблема. В умовах глобальної нерівності, стрімких соціально-економічних змін, зростання ролі високих технологій у суспільному виробництві, надзвичайної динамічності інформаційних процесів у центрі наукової зацікавленості опиняється проблема зростання соціальної нерівності, а відтак загострення соціальної напруженості, що пов'язано з поглибленням соціальних конфліктів між заможними і незаможними, поширенням бідності, погіршенням актуальних умов для розвитку людини.

Соціологи підкреслюють, що зростання економічної ефективності не супроводжується позитивними соціальними змінами, навпаки, результатами економічного розвитку розпоряджається незначна меншість населення на тлі кількісного збільшення абсолютно бідних [1]. В умовах зростаючої соціальної нерівності спостерігається подальша поляризація світу, при цьому впадає в око очевидна байдужість більш благополучної його частини до життя знедолених. У таких умовах відбувається наразі економічна, правова, моральна соціалізація неповнолітніх, що належать до менш успішної частини населення.

Мета статті: окреслити коло проблем, пов'язаних із становленням морально-правових орієнтацій неповнолітніх в умовах соціально-економічної нерівності.

На початку 1990-х років ареал бідності поповнився ще одним осередком: радикальні економічні реформи зумовили зростання бідності в пострадянських країнах, у тому числі і в Україні. Як зазначає Н. Толстих, “умови життя в ареалах бідності не створюють ані економічних, ані культурних, ані психологічних передумов для подолання бідності зусиллями самих знедолених” [там само]. Психологічну характеристику бідності наповнюють страх перед майбутнім, відчай і безнадія, байдужість до власного життя. Особливе занепокоєння викликає численність дітей і підлітків, змушених через матеріальні нестатки в сім'ях залишати навчання в школі, або тих, які, будучи позбавленими опіки держави та сім'ї, стають безпритульними.

Бідність як стиль життя виявляється через певні стандарти споживання, задоволення основних потреб та задоволеність соціальним статусом. Вона визначається ступенем вилучення особи зі стилю життя, що є загальноприйнятим та очікуваним у суспільстві сьогодні. Належність до стану бідних зумовлюється співвідношенням стандартів життя більшості населення з умовами життя андеграунда. У концепції субкультури бідності ключовим є усвідомлення *позбавленості* як особливої культури пристосування до бідності.

Кожна епоха і культура виробляють власне сприйняття соціальної нерівності і бідності, висувають соціальні ідеали рівності та етичні імперативи ставлення до знедолених.

Проблема соціально-економічного середовища як системи умов і можливостей існування та розвитку людини і його впливу на психічний розвиток порівняно недавно почала обговорюватися в психологічній літературі. Але складні взаємозв'язки між економічними відносинами людей і їхніми психологічними особливостями, навіть, можна сказати, економічною свідомістю, відзначив ще у XVIII ст. І. Т. Посошков у своєму творі “Книга о скудости и богатстве” (1724). Він, зокрема, зауважує: “Богатство же временное ничто же есть, и аще кто его и получит, не всякому оно на пользу, но вьщщи бывает на погибель. Ибо от богатства приходит гордость, тщеславие, чревообъедение, сластолюбие, вешелюбие, всякая роскошность непотребная...”. Він також надає рекомендації щодо психічної регуляції свідомості: “А аще ...от великой скудоты, чем пропитаться не можешши, то и тогда, во отчаяние, ни во уныние не вдавайся, и ни к каковому воровству и несправедливому делу не касайся, и к воровским людем и к разбойникам не прилепляйся, ни с мошенниками, и ни с обманщиками...” (цит. за: [2]).

У контексті сучасної соціально-економічної ситуації психологія звертається до питань загальнолюдських цінностей, до прийняття економічних рішень по змозі з огляду на морально виправдану мету та морально прийнятні та співвідносні із законом способи, апелює до особистих рис людини, наприклад ініціативності, яка була б зорієнтована ідейно-політичною орієнтацією актуального суспільства, держави та особистості. Складна соціальна реальність потребує подальшої розробки проблем, пов'язаних із моральними регуляторами прийняття рішень в економічно значущих ситуаціях, формування належного рівня економічного мислення та поведінки, тобто йдеться про проблеми *економічної соціалізації*.

Під економічною соціалізацією розуміють формування в особистості економічного мислення на основі пізнання нею економічної реальності, засвоєння економічних знань, набуття навичок економічної поведінки і реалізація їх у реальній дійсності. Процес економічної соціалізації індивіда пов'язаний із соціальними умовами різного рівня: із соціально-економічними проблемами суспільства, з повсякденним життям різних груп, із впливом різноманітних агентів соціалізації.

Сучасні діти вступають в економічне життя, часто не маючи необхідних знань і навичок, що може створити серйозні проблеми. На основі досліджень особливостей економічної соціалізації підлітків дослідники розробили економіко-психологічну характеристику цієї вікової групи. *Підлітки* – це самостійні, “теоретично” незалежні від батьків люди, занепокоєні тільки своєю долею, де на першому місці – бажання розбагатіти, мати свою справу, добре влаштуватись. Багато хто з них ставить щастя в пряму залежність від кількості грошей. Сучасні підлітки прагматичні, самостійні й зорієнтовані на успіх. Це найбільш динамічна група населення. Поява нових ідеалів у суспільстві (наприклад матеріальний добробут) зумовлює швидкі зміни в їхній системі цінностей. Цінність багатства маніфестується в них у значущість індивідуального і престижного споживання. Це покоління, у якого романтизм (мрії про “краще життя”) найбільш тісно переплітається з прагматизмом (ставка на власні сили, готовність до соціально несхвалюваних дій – частина з них уже заробляла гроші незаконними способами). В економічній свідомості і поведінці підлітків криза суспільства відобразилася найбільшою мірою, оскільки вона прийшла на період їх активної соціалізації [3].

За визначенням Ф. М. Достоевського, вони “подростки смутного времени” (мовою оригіналу), портрет яких він описував у болісний період становлення банківського капіталу в 70-х роках XIX ст. (див. [4]). Динаміка етичних, моральних уявлень та настановлень, а також проблема їхньої стійкості до впливів стресових періодів виглядають дуже актуально та мають важливе значення в процесі соціалізації підлітка, тому що, на думку того Достоевського, “...из подростков созидаются поколения” [там само].

Різке посилення соціальної диференціації, зміни структури суспільних відносин та інтенсифікація контактів сучасної молодшої генерації з новими соціальними посередниками, які не були притаманні соціалізації минулих поколінь, роблять міжпоколінні відмінності більш значущими. Наприклад, сучасні підлітки частіше заперечують досвід батьків, ніж завоюють його. Молодь, як найбільш уразлива до кризи вікова група, вступає у протиріччя із суспільством, яке поки що не має чіткого уявлення про модель подальшого розвитку, а вибір нових орієнтирів молоддю може справити доленосний вплив як на розвиток нової генерації, так і на суспільство в цілому. Отже, криза перехідного періоду як особливий “часовий” стан суспільства, будучи жорстким пролонгованим нестійким “динамічним хаосом”, стає кризою для суспільних цінностей та закладає основи формування довгострокових, стратегічних життєвих настановлень, ціннісних орієнтацій, які можуть бути значною мірою дегуманізованими, жорсткими, далекими від ідеалів соціальної співпраці. Формування саме таких настановлень може в подальшому стати на заваді процесам суспільної стабілізації.

Прикметною рисою підліткового віку стає наразі уразливість дітей щодо соціально-економічних обставин кризового періоду. З одного боку, недостатність життєвого досвіду і психофізіологічні особливості викликають нестійкість морально-етичних цінностей, а з другого – протиріччя між “дорослими” потребами і браком адекватних матеріальних можливостей зумовлюють девіантні форми поведінки, яка останнім часом стає все більш жорстокою. Серед мотивів девіантної поведінки останнього десятиріччя, за даними аналітичного відділу МВС, на пріоритетні позиції виходять жадібність і корисливість, а немотивовані злочини здійснюються в стані алкогольного сп’яніння або під впливом наркотиків [4].

На тлі актуалізації ролі грошей у соціальному статусі сучасні підлітки вчаться в нових умовах вирішувати протиріччя між матеріальними потребами, що виникають, і реальними матеріальними можливостями. Більшість із них використовують кишенькові гроші, отримвані від батьків. Та частина підлітків, що не мають такої можливості, обирають стратегію поведінки у вирішенні цієї проблеми залежно від власних цінностей, моральних та правових настановлень. Одні виявляють ініціативу самостійного пошуку додаткової плати за працю в межах морально-правових норм. Інші ж вирішують свої проблеми матеріального плану за рахунок тих, хто слабший, шляхом різного роду порушень норм, з елементами кримінальної загрози [4; 5].

Ілюстрацією до вищесказаного можуть бути результати опитування 76-х засуджених підлітків чоловічої статі, що відбувають покарання в Бережанській виховній колонії. Практично всі вони походять з малозабезпечених сімей і сімей, що ведуть асоціальний спосіб життя. Дослідження

показало, що мотивом для скоєння злочину всіх без винятку опитаних став пошук грошей на особисті потреби (для придбання сигарет, алкоголю, солодощів, подарунка для дівчини тощо).

Крім уже згаданих особливостей кризового соціально-економічного середовища, що визначають умови перебігу процесу соціалізації підлітка, слід звернути увагу ще й на майже революційну лібералізацію етичних норм, руйнування попередніх моральних настановлень. Тому нормативні правові погляди, моральні та етичні цінності сучасного підлітка та молоді формуються в умовах усеохопної дозволеності.

За попередніми результатами опитування групи експертів (n=12, стаж роботи кожного понад 10 років) із числа педагогічних працівників професійно-технічного училища № 16 м. Києва, було визначено, що протягом останніх років підлітки значною мірою змінилися. Експерти відзначають порівняно більшу їх незалежність і самостійність, більшу прагматичність, ініціативність, підприємливість, посилення в підлітків індивідуалізму, відповідальності щодо отримання освіти, вибору майбутньої професії. Водночас відмічено появу корисливості, прагнення стати заможним будь-якою ціною, поширення схильності до вживання алкоголю і наркотиків, збільшення кількості сексуальних дебютів у підлітковому віці, лояльне ставлення до асоціальної поведінки.

Опитування 54-х учнів (переважно чоловічої статі, усі з малозабезпечених сімей) цього ж училища дало змогу визначити розподіл соціально-етичних і морально-правових орієнтирів неповнолітніх. Було з'ясовано їхнє ставлення до крадіжки (78% опитаних дітей вважають це для себе неможливим; 14% припускають таку можливість; 8% не визначились), отримання користі шляхом обману (відповідно 34%; 19%; 47%) або застосування сили (83%; 10%; 7%), отримання хабара (69%; 29%; 2%), безквиткового проїзду (34%; 59%; 7%), лайки (36%; 54%; 10%) тощо.

Як уже зазначалося вище, погляди, ідеї, теорії і почуття завжди виникають та існують у певному культурно-історичному контексті, причому параметри розвитку правосвідомості та правового самовизначення задають економічний і політичний контексти, а також стан справ і зміни в правовій сфері та державних інституціях, які визначають регулювання стосунків і поведінки в межах актуальної цивілізації, характерні деформації поведінки, соціальні патології, джерела і детермінанти криміналізації суспільства. Правосвідомість у радянський період формувалася, наприклад, на основі повного підпорядкування особистості державі, яка забезпечувала деякі громадянські права і певний рівень соціального захисту, але водночас прагнула зрівняти громадян перед законом щодо матеріально-економічних можливостей, політичних поглядів, обмежувала індивідуальні можливості самоствердження вільної особи [6]. Тривала дія моноідеології радянського періоду викликала на зламі епох ефект деідео-

логізації та перетворилася на зростаюче почуття фатальної безнадії, безперспективності, навіть духовного спустошення у значної частини лєння, яке до того ж переживає тривалу економічну кризу. Це призвело до соціальних відхилень та ураження тенденціями соціального примітивізму суспільної думки певної частини населення.

Особливого значення в цьому контексті набуває *нормативне настановлення* як готовність та здатність до соціально бажаної або протиправної поведінки; воно формується під впливом соціально-психологічних факторів, а також надає стійкого, цілеспрямованого характеру діяльності в мінливому соціальному середовищі, визволяючи людину від необхідності щоразу приймати рішення заново в ситуації, з якою вона вже стикалася. Правове самовизначення забезпечує належне засвоєння молодим поколінням певних цінностей, що стають основою стійкої моральної позиції людини в житті, стимулом до правомірної поведінки, моделювання норм та правил соціально бажаної поведінки та визначення, яких саме норм (прав та обов'язків) треба дотримуватися.

Отже, існує потреба у виробленні нових принципів та механізмів побудови правової держави, які відрізнялися б від колишніх, були спрямовані на розвиток готовності отримувати правову інформацію та робити відповідальний вибір між законом і моральними нормами, на формування емоційного (небайдужого) ставлення до дотримання закону.

Висновки. Становлення морально-правових уявлень і настановлень неповнолітніх у контексті їхньої економічної, правової, моральної соціалізації здійснюється в умовах соціально-економічної нерівності, яка посилюється кризою перехідного періоду. Особливості соціально-економічних обставин глибокої суспільної кризи посилюють і без того високу уразливість, притаманну підлітковому віку.

Морально-правові орієнтації підлітків у сучасній Україні мають ознаки як конструктивного, так і деструктивного розвитку. Це стосується основних сфер суспільного життя, політичних та економічних відносин, духовно-етичних та морально-правових норм. Більшість підлітків прийняли вимоги лібералізованої економічної ситуації, усвідомили та визнали принцип індивідуальної відповідальності за власну долю і розраховують тільки на себе, власні знання, уміння, завдяки яким сподіваються досягнути високого рівня життя. Загалом їм притаманне критичне ставлення до негативних асоціальних проявів у поведінці своїх однолітків. Разом з тим масове поширення лібералізованих морально-правових орієнтацій у молодіжному середовищі супроводжується порушенням і деструкцією соціально-етичних норм та потребує особливої уваги дослідників.

Отже, правове самовизначення залежить від рівня правового розвитку особи, її уявлень про функції закону та умови його виконання, оцінювання необхідності виконання закону представниками окремих

соціальних груп, правослухняності поведінки (відповідності вчинків за-своєним правовим нормам і моральним цінностям суспільства), здатності до саморегуляції та свідомого самоконтролю тощо.

Література

1. Толстих Н. Формування ареалів бідності / Н. Толстих // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 55–57.
2. Климов Е. А. Экономическая среда и психика / Е. А. Климов // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. – 1999. – № 4. – С. 67–79.
3. Авер'янова Г. Особливості економічної соціалізації молоді в умовах трансформації українського суспільства / Г. Авер'янова, В. Москаленко // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К., 2003. – С. 296–318.
4. Ковалева Т. В. Подростки смутного времени (к проблеме социализации старшеклассников) / Т. В. Ковалева, О. К. Степанова // СОЦИС. – 1998. – № 8. – С. 57–64.
5. Авер'янова Г. М. Кишенькові гроші як фактор економічної соціалізації підлітків / Г. М. Авер'янова // Психологія : зб. наук. праць НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К., 2002. – Вип. 18. – С. 87–96.
6. Гулевич О. А. Правосознание и правовая социализация: Аналитический обзор : учеб. пособие для студентов ф-тов психологии вузов по спец. “Психология” / О. А. Гулевич, Е. О. Голыничик. – М. : Междунар. об-во им. Л. С. Выготского, 2003. – 270 с.

Белавина Т. И. Становление морально-правовых ориентаций у несовершеннолетних в условиях социально-экономического неравенства

Очерчивается круг проблем, касающихся становления морально-правовых ориентаций несовершеннолетних в условиях социально-экономического неравенства; рассматривается взаимосвязь между экономической средой и психическим развитием. Подчеркивается, что массовое распространение либерализированных морально-правовых ориентаций сопровождается нарушением и деструкцией социально-этических норм и требует особого внимания исследователей.

Ключевые слова: моральные, этические, правовые ориентации; жизненные ценности.

Belavina T. I. Formation of minors' moral and law orientations in condition of social and economic inequality

The article is devoted to the problem of formation of minors' moral and law orientations in condition of social-economic inequality. Also it is about interconnection of economic environment and mental development. It is underlined that mass distribution of moral and law orientations which have been liberalized is followed by destruction of social and ethic norms and needs in special attention of researchers.

Key words: moral, ethics, law orientations; life values.